

них: і це лише один з висновків-уроків, що нам слід констатувати з наукового подвигу, що його здійснив у правознавстві один з геніїв людства. Другим таким висновком-уроком є той, що можна констатувати належність до "другого осового часу" також не всіх суспільств, що хронологічно існують паралельно з раціонально побудованими, перш за все в правовому сенсі. Третім може бути питання загрози з боку більш примітивних суспільств, які, використовуючи досягнення суспільств правових, ці ж досягнення спрямовують проти них же, оскільки примітивізм завжди є агресивним. Але цей третій, як і наступні висновки-уроки, є вже предметом іншого дослідження та, відповідно, темою іншої статті.

УДК 342.4:94

О.С. Лотюк

**КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 РОКУ ЯК
ПЕРШООСНОВА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

Стаття присвячена виявленню витоків утвердження громадянського суспільства в Україні та закріпленню його основ у перших вітчизняних конституційних актах і їх проектах. Аналізуються погляди українських мислителів XVII ст. – поч. XX ст. на сутність і зміст розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні. Обґрунтовується думка про те, що конституційні основи громадянського суспільства в Україні, яке отримало своє первинне втілення в козацьких громадах, уперше були унормовані в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Досліджуються погляди авторів цієї Конституції на козацькі ради, громадський контроль за діяльністю гетьмана та соціальний захист і збереження козацької громади. Визначається вплив положень Конституції Пилипа Орлика 1710 р. про козацькі громади на подальший розвиток конституційних основ громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, конституціоналізм, конституція, Конституція Пилипа Орлика 1710 р., конституційно-правові засади громадянського суспільства.

Стаття посвячена выявлению истоков учреждения гражданского общества в Украине и закреплению его основ в первых отечественных конституционных актах и их проектах. Анализируются взгляды украинских мыслителей XVII в. – нач. XX в. на сущность и содержание развития и функционирования гражданского общества в Украине. Обосновывается точка зрения, что конституционные основы гражданского общества в Украине, которое получило свое первичное воплощение в козацких общинах (громадах), впервые были унормированы в Конституции Пыльпа Орлыка 1710 г. Исследуются взгляды авторов этой Конституции на козацкие рады, общественный контроль за деятельностью гетьмана и социальную защиту и сохранение козацкой общины (громады). Определяется влияние положений Конституции Пыльпа Орлыка

1710 г. о козацких общинах на дальнейшее развитие конституционных основ гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: *гражданское общество, конституционализм, конституция, Конституция Пылып Орлык 1710 г., конституционно-правовые основы гражданского общества.*

The article is devoted to revealing the origins of establishing the civil society in Ukraine and to fixing its foundations in the first national constitutional acts and drafts. The views of Ukrainian thinkers of XVII – XX centuries on the nature and content of the development and functioning of the civil society in Ukraine are analysed. The idea that the constitutional foundations of the civil society in Ukraine, which got its original embodiment in the Cossack communities, were first settled in the Pylyp Orlyk Constitution of 1710 is substantiated. The views of the authors of the Constitution on the Cossack councils, public control over the activities of the Hetman and social protection and preservation of the Cossack community are revealed. The impact of provisions of the Pylyp Orlyk Constitution of 1710 about the Cossack communities on the further development of the constitutional foundations of the civil society in Ukraine is determined.

Key words: *civil society, constitutionalism, constitution, the Pylyp Orlyk Constitution of 1710, constitutional legal principles of the civil society.*

Становлення та розвиток громадянського суспільства, його конструктивна взаємодія з державою при утвердженні ідей та ідеалів демократії й верховенства права, а також конституювання основоположних засад формування та функціонування громадянського суспільства на сьогодні стали невід'ємною складовою сучасного конституціоналізму як доктрини та конституційної правотворчої й правозастосовної діяльності. Гармонійно розвинене суспільство нині стало, з одного боку, реалізованою конституційно-правовою ідеєю, що отримала свої витoki з найдавніших часів і набула свого сучасного теоретико-методологічного оформлення в XIX-XX ст., а з іншого – тим соціальним середовищем, що продукує новітні виклики й сенси розвитку конституціоналізму, державотворення та правотворення в Україні та інших державах світу в XXI ст.

Так, безпрецедентна соціальна активність громадських організацій, волонтерських рухів, добровольчих батальйонів й інших традиційних та нових інститутів громадянського суспільства в Україні в 2014-2015 роках сприяла формуванню новітньої парадигми національного державотворення, яка ознаменувалася переходом від опіки держави щодо розвитку громадянського суспільства до постановки питання про рівне публічне партнерство держави, громадянського суспільства та його інститутів. У контексті створення в 2015 році главою держави Конституційної комісії [10], закріплення конституційних засад взаємодії громадянського суспільства та правової держави в оновленому Основному Законі вбачається

об'єктивним і бажаним. Водночас конституювання відповідних засадничих ідей потребує врахування як позитивного зарубіжного досвіду вирішення подібних проблем правотворчості, так і вітчизняних витоків конституційно-правових основ розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні.

Загальновідомо, що ідеї громадянського суспільства мають давнє походження. Більше того, нині можна спостерігати прагнення науковців надати їм акценту споконвічності, віднайти їх раніше періоду Античності. До прикладу, О. Кучерена та Ю. Дмитрієв зазначають, що дослідження громадянського суспільства почалися понад дві тисячі років тому [3, с. 7]. Іноді вчені шукають витoki громадянського суспільства ще за часів утворення перших держав у світі (Елам, Єгипет, Ванланг, Шан-Інь, Куш, Ямато та ін.) та апелюють до традицій саморегуляції відносин між людьми через соціальні норми й створення колективів.

Що ж до західної моделі громадянського суспільства, то спадщина традицій Античності, як зазначає М. Требін, стала свого роду "наріжним каменем сучасних інститутів громадянського суспільства і демократії" [2, с. 70]. Але які ж традиції утвердження та функціонування громадянського суспільства були привнесені в правову культуру Західної Європи для свого подальшого розвитку?

Насамперед слід зазначити, що саме за часів Античності положення про громадян і їх спільноти як основу державності трапляються в працях Платона, Сократа, Аристотеля, Цицерона та інших мислителів того часу. Зокрема, в описі Платоном демократії нескладно помітити прототип моделі громадянського суспільства, відтвореного в державотворчих практиках країн Західної Європи епохи буржуазно-демократичних революцій і закріпленого в перших конституціях. Платон писав, що "демократія ... здійснюється тоді, коли бідняки, отримавши перемогу, окремих із своїх ворогів знищують, інших виганяють, а інших урівнюють в громадянських правах і в заміщенні державних посад, що за демократичного ладу відбувається здебільшого шляхом жеребкування" [7, с. 285]. Паралелі з постреволюційними європейськими моделями розбудови громадянського суспільства в XVIII-XIX ст. є очевидними.

Аристотель вважав, що суспільство, яке складається з декількох поселень є завершеною державою, оскільки будь-яка держава є продуктом природного утворення та потреби індивідів у спілкуванні задля суспільного блага. У свою чергу, людина, за Аристотелем, є "істотою політичною, а той, хто в силу своєї природи, а не в наслідок випадкових обставин живе поза державою, - або недорозвинена в моральному сенсі істота, або надлюдина" [1, с. 17]. Аристотель у "Політії" також обґрунтував положення про те, що об'єднання людей відбувається "заради самого життя, скріплюючи державне спілкування" [1, с. 83].

Що ж до практики унормування засад функціонування громадянського суспільства за часів Античності, то вітчизняні дослідники вважають, що така практика походить із часів Давнього Риму. Зокрема, С. Пономарьов вважає, що Закони XII таблиць, які датуються V ст. до н. е., містять положення про об'єднання городян, які поділяються на релігійні (жрецькі) і станово-професійні організації (ремісничі цехи, торгівельні корпорації, творчі спільноти, благодійні організації тощо). Пізніше римське право визнавало право на самоврядування об'єднання, яке тлумачилося як свобода його членів у прийнятті будь-якого рішення, що не містило приписів, які б суперечили законам Римської Імперії. Цей порядок вільного утворення колегій був запозичений, за свідченням римського юриста Гаю, із законодавства Солона, тобто з грецького права та проіснував до кінця Республіки [9, с. 43]. Отже, згадки про диференціацію суспільства на певні соціальні групи й визнання державою корпоративних інтересів, що не суперечили тогочасному законодавству, мали місце в джерелах римського права. Хоча сама категорія "громадянське суспільство" в актах законодавства часів Античності відсутня.

Утвердження ранньофеодальної державності в Середньовічній Європі, що успадкувала через еволюціонування римо-католицької церкви традиції римського права та культури, сприяло розвитку релігійної, станово-представницької та професійної диференціації тогочасного суспільства. На відміну від Античності, корпоративні норми функціонування відповідних релігійних організацій, професійних цехів і гільдій, інших корпорацій-інститутів отримали своє закріплення в тогочасному праві. Саме в цей час утверджується феодальне (помісне) право; монархіальне (кріпосне) право; канонічне (церковне) право; міське (поліцейське) право; гільдійне (цехове) право; торгівельне (купецьке) право [4, с. 263]. Якраз із цих корпоративно-правових систем, унаслідок посилення соціально-економічних зв'язків між різними соціальними групами, у наступні століття буде утверджене загальнодержавне право.

Але свого сучасного наповнення, а з часом і конституційного виміру, ідея розбудови й функціонування громадянського суспільства набула значно пізніше - в епоху Відродження, коли первинні інститути громадянського суспільства прорізали паростками соціальної самостійності наскрізь усю товщу феодальної формації Західної та Центральної Європи та, подолавши простір, отримали свій розвиток у Північноамериканських колоніях. Витоки цієї ідеї можна знайти в науковій спадщині таких мислителів, як Т. Аквінський, Ж. Боден, Г. Гроцій, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтес'є, А. Дайсі, Т. Пейн та інших.

Сформовані ними уявлення про конституціоналізм невдовзі були витребувані під час буржуазно-демократичних революцій в Європі та війн за незалежність на Американському континенті. Ідеї конституціона-

лізму, зокрема такі як обмеження абсолютної влади правителя, верховенство народного суверенітету, непорушність і невідчужуваність природних прав людини, подільність влади на законодавчу, виконавчу та судову, виборність і підконтрольність законодавчої влади тощо втілювалися в перших конституціях і конституційних актах, які юридично оформили перемогу революції і національно-визвольних змагань та утвердили конституційні засади розвитку й функціонування громадянського суспільства, а також легітимні форми і методи його впливу на державу.

Прогресивні для України ідеї щодо формування громадянського суспільства були започатковані ще в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Ця відома пам'ятка вітчизняної конституційно-правової думки мала автентичну назву "Пункти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня п'ятого дня у Бендерах", або ж "Бендерські конституції 1710 р.". Пункти були укладені вихованцем Києво-Могилянської академії Пилипом Орликом і козацькою старшиною у вигнанні. У їх підготовці, за свідченням українських учених, також брали участь відомі представники тогочасних військових кіл і духовенства Андрій Войнаровський, Григорій Герцик, Кость Гордієнко та ін. [8, с. 103].

Зазначимо, що Конституція Пилипа Орлика 1710 р. була написана пізніше таких пам'яток англо-саксонського конституціоналізму як Велика хартія вольностей (*Magna Charta Libertatum*) 1215 р. чи Конституційний договір біля берегу Код 1629 р. Водночас вона побачила світ раніше перших європейських конституцій Польщі та Франції 1791 року. Можна погодитися з автором передмови до одного з перших в Україні перевидань "Конституції Гетьманської держави" С. Головатого, що ця Конституція стала природною суспільною рефлексією українського народу, який "віками обстоював на кривавій арені світової історії саму ідею "прав і вольностей" людської особистості" [6, с. 4].

Видається, що ідея створення Конституції Пилипа Орлика 1710 року ґрунтувалася на прагненні легітимізувати тогочасну Козацьку Державу не на основі держави в межах традиційних кордонів, а на основі козацької громади – праобразу сучасного дієвого громадянського суспільства. Щодо цього твердження, то слід прийняти до уваги думку В. Федоренка про те, що Конституція гетьмана Пилипа Орлика 1710 року так і не була втілена на практиці, оскільки в державі, формально утвореній за Прутським (1711 р.) та турецько-українським (1711-1712 рр.) договорами й яка проіснувала до 1714 року, присутність козацтва була фрагментарною й

лише у формі військових експедицій. Натомість інші українські вчені вважають цей важливий політико-правовий документ чинною Конституцією Правобережної України у 1711–1714 рр. [11, с. 9–10].

На нашу думку, Конституція Пилипа Орлика 1710 року досягла поставленої її авторами цілі – легітимації міжнародної правосуб'єктності Козацької Держави, що втілювала інтереси тогочасної козацької громади. Про це свідчить і увага до постаті та конституційних доробків Гетьмана Пилипа Орлика та його сина Григіра Орлика при монарших дворах держав Західної Європи.

Залишаючи поза межами цього дослідження питання першості Конституції Пилипа Орлика 1710 року серед інших конституцій країн Європи і світу, відзначимо значний потенціал цього конституційного документа для утвердження та розвитку громадянського суспільства, природних прав людини і громади, а також елементів демократії участі на засадах т.з. "козацької демократії". Так, у пункті VI згаданої Конституції її автор розмірковує: "Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні влади, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату" [5, с. 16].

Апелюючи до позитивних європейських практик взаємодії суверенів з громадами (навіть чи прикладом для гетьмана П. Орлика служила деспотична Російська імперія), а також до природних прав козацької громади щодо обрання гетьмана та козацької старшини й контролю за їх діяльністю, автор Конституції обґрунтовує власне бачення перспективної моделі формування тогочасного громадянського суспільства в Україні. У першу чергу, П. Орлик апелює до відродження козацьких традицій виборності гетьманів і козацької старшини; запровадження постійно діючих козацьких рад, що представлятимуть інтереси козаків, а також їх дружин і дітей, та збиратимуться 3 рази на рік – на Різдво Христове, на Великдень і на Покрову Найблагословеннішої Богоматері. І, "коли Ясновельможний Гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді всі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечестивої заздрості і жадоби помсти, прийняти правильне рішення, виконання якого не зашкодить Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням – чого хай не станеться – чи бідую" [5, с. 17].

До того ж Конституція 1710 року поклала на Гетьмана обов'язок дбати про громаду та її пересічних членів, забезпечувати їх соціальний

захист. Так, у пункті X Конституції установлюється, що саме гетьман "повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі й шукати життя кращого, спокійнішого і легшого" [5, с. 19].

Також зазначимо, що запровадження інституту полкових підскарбіїв на місцях, яких обирали як козаки, так і "простий люд", засвідчує прагнення авторів Конституції гетьмана Пилипа Орлика 1710 року скасувати стану диференціацію, властиву тогочасному феодальному українському суспільству, та запровадити елементи загального виборчого права. Велика надія поклядалася на розвиток в Україні ідей Магдебурзького права та укріплення споконвічних традицій місцевого самоврядування.

Загальновідомо, що Конституція Пилипа Орлика 1710 р. через нереалізованості прагнень українців до національної державності, не змогла повною мірою реалізувати свій потенціал щодо утвердження Української держави й гармонійно розвиненого суспільства. Водночас закладені в ній конституційні основи розвитку громадянського суспільства отримали свій розвиток у конституційній правотворчій і правозастосовній практиці доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., а також після проголошення незалежності України в 1991 році. Таким чином, саме Конституція Пилипа Орлика 1710 року започаткувала засадничі основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні, його вагомий вплив на національне державотворення та правотворення.

Використана література:

1. Аристотель. Политика / Аристотель ; Пер. с греч., предисл. и послесл. С. А. Жебелева ; Примеч. и комент. А. И. Доватура. – М. : Академический проект, 2015. – 318 с.
2. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монограф. / [Ю. Г. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536.
3. Дмитриев Ю. А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития : [учеб. пособие] / Ю. А. Дмитриев, А. Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2009. – 255 с.
4. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права : [учебн. пособие] / Т. В. Кашанина. М. : Высшее образование, 2008. – 358 с.
5. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність (до 15-річчя Конституції України і 20-ї річниці незалежності України) / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; упоряд. : І. О. Кресіна, О. В. Батанов; відп. ред. Ю. С. Шемпученко. – К. : Юридична думка, 2011. – 328 с.

6. Конституція Української Гетьманської Держави ; передм. С. Головатий ; перекл. М. Трофимчук, О. Купрівич, М. Дольницька. – Львів, К.: Право, 1997. – 160 с.
7. Платон. Государство / Платон / Пер. с древнегреч. А. Н. Егунова. Вступ. стат. Е. Н. Трубецкого ; Коммент. В. Ф. Асмуса. – М.: Академический проект, 2015. – 398 с.
8. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: [підруч.] / Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л.; За заг. ред. проф. В. Л. Федоренка. – 4-вид., перероб. і доопр. – К.: Ліра-К, 2012. – С. 576.
9. Пономарьов С. М. Механізм реалізації конституційного права на об'єднання в громадські організації: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / С. М. Пономарьов. – К., 2014. – 207 с.
10. Про Конституційну комісію: Указ Президента України від 3 березня 2015 р. № 119 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 19. – Ст. 514.
11. Федоренко В. Л. Конституція гетьмана Пилипа Орлика 1710 року: 300 років досвіду українського конституціоналізму / В. Л. Федоренко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 3. – С. 6–11.

УДК 342.572(477)

В.Ф. Нестерович

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВПЛИВУ ГРОМАДСЬКОСТІ НА ПРИЙНЯТТЯ
НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ В УКРАЇНІ**

У статті розкривається конституційно-правове забезпечення впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів в Україні. Указується, що налагодження рівноправного діалогу між владою та громадськістю можливе лише за умови створення належних конституційно-правових засад, які забезпечать ефективний механізм реалізації форм впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів.

Ключові слова: *конституційно-правове забезпечення, вплив, громадськість, прийняття нормативно-правових актів.*

В статье раскрывается конституционно-правовое обеспечение влияния общественности на принятие нормативно-правовых актов в Украине. Указывается, что налаживание равноправного диалога между властью и общественностью возможно лишь при условии создания надлежащих конституционно-правовых основ, которые обеспечат эффективный механизм реализации форм влияния общественности на принятие нормативно-правовых актов.

Ключевые слова: *конституционно-правовое обеспечение, влияние, общественность, принятие нормативно-правовых актов.*

The article deals with the constitutional and legal framework for public influence on the adoption of legal acts in Ukraine. It is claimed that establishing equal dialogue between government and civil society is possible only if the creation of